Kiss Árpád

Eretnek gondolatok

a Tamás Gáspár Miklós tiszteletére rendezett konferencia alapján

VISSZHANG - LXVI. évfolyam, 20. szám, 2022. május 20.

A XXI. század kapitalizmusa már nem is hasonlít a XIX. század Európájában meghatározó, a XX. században az egész világon uralkodóvá vált formáira. Láthatóbbak, nyilvánvalóbbak, közvetlenebbek lettek az alapvető, „tiszta", lényegi jellemzői. Ebben volt szerepük a többek között szocialistának nevezett társadalmi-gazdasági rendszereknek is. TGM: „az államkapitalizmusként tételezett szocializmus tökélyre fejlesztette – mert teljesen elleplezte – a tőkés elválasztást. Bár megszüntette a tőkés tulajdonos osztályt (vagyis a burzsoáziát), maga a tőkés tulajdon általánossá és elvonttá vált."**1** A szocializmus nem tett ilyet. Nem is tehetett, hisz az „elvont", „általános" jellege mindig is megvolt a tőkének. Már a klasszikus kapitalizmusban, de még a monopolkapitalizmusban, a jóléti kapitalizmusban is – vagy szakaszoljuk akárhogy ezt a társadalmi-gazdasági formációt – csak látszatra kötődött a tőke a használati értékhez. Valójában mindig is értékreláció, termelési viszony volt. Így definiálta a gazdaságfilozófia, a politikai gazdaságtan, a közgazdaságtan minden valamirevaló irányzata (például marxizmus, „polgári" közgazdaságtan, matematikai közgazdaságtan). Hol az elmélet szerves részeként, hol az elméleti modellek peremfeltételeként mint a tőke korlátlan mozgása, vándorlása az éppen jövedelmezőbb, hatékonyabb földrajzi területek, országok, ágazatok, vállalatok felé. Vagy például az üzleti gazdaságtanok elsüllyedt költség fogalmában, szemléletében. Csak a következetességgel volt egy kis probléma.

A XX. század végéig a tőke fogalmának helyes használatát a kapitalizmus kiforratlan, kezdetleges állapota nehezítette. Még azok az elméletek is, melyek felfedték, deklarálták a tőke termelésiviszony-jellegét, sokszor a „gyárral", a fából vaskarika „tőkejavakkal" azonosították a tőkét. Csak a XXI. század globális kapitalizmusával nem fér össze ez a tévelygés. A filozófia, az elméleti közgazdaságtan kénytelen szembesülni a ténnyel: a tőke általános, elvont fogalom, entitás, társadalmi, gazdasági, politikai aktor. A munkához hasonlóan a kapitalizmus viszonyai között mindig is elidegenedett, elvált a használati értéktől, a társadalom, a gazdaság erőforrásaitól.

Vajon melyik ismeretrendszer használja a legkövetkezetesebben helyesen a tőke fogalmát? A számvitel, ami csak az üzleti gazdaságtan egyik szakterülete. Az oktatás minden szintjén ebből a tárgyból biztos a bukás annak a diáknak, aki a vagyonelemekről nem tudja megállapítani, hogy a vagyon megjelenési formájához, használati értékéhez (erőforrás, eszköz) vagy származási helyéhez (tőke, forrás) tartozik. És ez már több száz éve így van. Sokan meg is tagadják a számviteltől a tudomány státuszát. Túl sok leendő filosznak meg csúcsmenedzsernek keserítette meg a diákéveit ez a stúdium?

Persze érthető a tudomány zavara, tiltakozása. Nagyon át kellene alakítani a gazdaságfilozófia, a főáramú közgazdaságtan a XIX. században kialakult fogalmi, gondolati rendszereit, sémáit. Például TGM: „a kapitalizmus kiteljesítette »az egyszerű és nagyszerű« kapitalizmust. Ez a tiszta osztályviszony ideje. Ebben a korszakban az osztály már csak annyit jelent, hogy az értéknek és az árutermelésnek alávetett emberek között megvonja annak a határát, hogy ezek diktatúrájával szemben mennyi autonómiát biztosíthat."**2**

Az osztályszerkezet átalakulására több hipotézissel is találkozhatunk (például Harari: a gazdasági elit versus haszontalan osztály**3**). De ez egy másik híd. Most nem ezen akarunk átmenni. Az új társadalmi struktúrának most csak egy összefüggésben van számunkra jelentősége: mennyire lesz rugalmas?

Mennyire engedi, ösztönzi a társadalmi mobilitást? Ki tudja-e szolgálni a tőke szabadságigényét? TGM: „a kapitalista társadalomban létező kizsákmányolás előfeltételezi a szabadságot, azt, hogy a munkavállaló szabad akaratából szerződik a munkaadóval, és veti alá magát (szigorúan véve vetik alá magukat mindketten, munkavállaló, munkaadó, a proletár és a tőkés is) a tőke személytelen uralmának”.**4** Ez a mindkét oldalra, a tőkére és a munkára is vonatkozó szabadság a tőkés társadalom működőképességének, fennmaradásának alapfeltétele. A tőke egyik legfontosabb jellemzője. A szabadság korlátozásában csak a konkrét gazdasági elit mint egyén és csoport érdekelt. A gazdasági elit ebben a helyzetében képviseli az egyes, elkülönült csomópontokban megjelenő tőkék érdekeit. Az általános, absztrakt, egyetemes tőke és a munka érdeke egyaránt a szabadság. Például az egyetemes tőke érdeke a fizetőképes kereslet növeléséért az általános jövedelemszint emelése. A rövid távú profitot megcélzó, egyes csomópontokhoz kötődő gazdasági elit is jól elvan így, ha ezt a magasabb jövedelmet más csomópontokban fizetik meg. Náluk meg a hatékony gazdálkodás érdekében lehessen csökkenteni az alkalmazotti létszámot és béreket. Vagy a fizetőképes kereslet növelésével fedezzék a szociális ellátásokat, de az ehhez szükséges adókat ne a gazdasági aktorok mindegyikének kelljen az igazságos, méltányos közteherviselés elveinek megfelelően megfizetni. Különadókkal is lehet büntetni a nemszeretem ágazatokat, vállalatokat!

Az általános, absztrakt, egyetemes tőke képviselője a plurális, meritokratikus, liberális demokrácia intézményrendszere lehetne, ahol az egyéni szabadságjogok és az egyenlőség eszméje fejezhetné ki, szerencsés esetben tudná érvényesíteni ezt a – sokszor elméleti konstrukciónak tűnő – absztrakciót. Fontos lenne, mert hosszú távon a kapitalizmus viszonyai között enélkül nincs hatékony gazdálkodás, fejlődés, fenntartható növekedés, profit.

A politikai kapitalizmusban**5** a nacionalista autokráciák autarkiában lubickoló gazdasága agresszív növekedésre van kárhoztatva, így a gazdasági konfliktusok rendszeresen jutnak el a háborúhoz. A nacionalista autokráciák természetes közege a háború. Nem a béke. Az ebből fakadó bizonytalanság, állandósított harci állapot keseríti meg életünket. „Az Unió lényeges kérdése, hogy a nacionalista autarkiák megakasztják-e a demokratikus föderáció továbbfejlődését, vagy a nemzeti szuverenitás hangoztatott védelmében a politikai uralom megszerzőinek sikerül-e – bár eredeti antikommunista retorikájú, mégis a kommunista pártállamra emlékeztető – új típusú autokratikus, nacionalista, posztszocialista rendszereket létrehozniuk és fenntartaniuk.”**6** Ez azt is jelenti, hogy az intézményrendszerben az általános, absztrakt, egyetemes kapitalizmus hosszú távon fenntartható, életképes formájának kialakításában, működtetésében a helyi kisközösségek (a szabadság kis körei) mellett a nemzetek feletti regionális és globális intézmények érdekeltek, melyeknek az sem válik a kárukra, ha tagjaik közvetlenül – még ha listáról is – választhatók. Az unió intézményrendszerében például sokkal karakánabbul képviseli az európai közös értékeket az Európai Parlament, mint a tagországok vezetőiből álló Európai Tanács. Ahol a mentális egészségétől függetlenül mindenkinek vétójoga van! Az előbbi felel meg a tőke és a munka szabadságszükségletének. Az utóbbi nagyon könnyen az autokráciák foglyává válik.

A társadalom és a gazdaság nagyon sok irányban haladhat a téridőben. Nem teleologikus, tervezhető, előre megtervezett rendszer.**7** Legrosszabb esetben a kapitalizmus lehet az emberi társadalom utolsó formája, ha az autokráciák fogságába kerülve az agresszív növekedési kényszer és a rövid távú profitmaximálás célja uralja. Ebben az esetben a kapitalizmus valóban az emberi élettel együtt számolhatja fel önmagát.

Ennél kívánatosabb irány lehet az, amiben az automatizáció, a digitalizáció használatiérték-oldali folyamatainak, illetve „a kapitalizmus egyetemes és absztrakt eltörlésének”**8** összekapcsolódása esetén reménykedhetünk. TGM: „az automatizált kapitalizmusban nemcsak az »ember«, de a tőke sem »cselekvő alany« (szubjektum)”.**9** Még egyszer: a tőke magánvalóan soha nem volt „cselekvő alany”. Csak képviselői, a burzsoázia, a kispolgár, a vállalatok irányító testületeibe delegált képviselők, tisztségviselők. A globális kapitalizmusban pedig talán a társadalmi-gazdasági elit töltheti be ezt a szerepet.

A munka „cselekvő alany”-i létének megszűnése, kizárása a termelésből (másik nézőpontból:

megszabadulás a termelés béklyóitól) egy hosszú, antagonisztikus, napjainkban is zajló folyamat. Az előző évszázadok folyamatai közül idetartozik például a foglalkoztatottak aránya és a munkaidő (munkaidő-szabadidő ellentéte) csökkenő tendenciája, a szabadidős tevékenységek hatása a termelés ágazati struktúrájára, a munka díjazásán belül a teljesítményhez kötött bérezés térvesztése, a béren kívüli juttatások (cafeteria) terjedése is. A XXI. században a fentiek kiegészülnek az alapjövedelem (helyesen alanyi jogon járó jövedelem) különböző formáival (például nyugdíj, ingyenes /kedvezményes/ ellátások, ösztöndíjak, rezsicsökkentés, a tanulással töltött idő növekedése). Ha ez a folyamat folytatódik, akkor a munka ténylegesen, visszafordíthatatlanul kiszorul a termelésből (a munkás nem lesz „cselekvő alany"), akkor a munkajövedelmek helyét át kell venniük az alanyi jogon járó jövedelmeknek és a tőkejövedelmeknek. Ha ez a változás még az öröklés drasztikus korlátozásával, ideális esetben megszüntetésével is társul, akkor a társadalmi, gazdasági különbségek oka már valóban csak ez egyén társadalmi hasznossága lenne. Bármilyen vonzó is, de sajnos ez nem egy forgatókönyv. Csak a végtelen számú, komplex társadalmi-gazdasági helyzeteknek olyan részhalmaza, amit jó szívvel kívánok a majd a XXX. században élő köbükiknek.

1 Idézi Adorján István: *Széljegyzetek TGM anti-szociodiceájához*, *ÉS,* 2022/15., ápr. 22-i melléklet.

2 Idézi Kiss Viktor: *Mi múlt el, mi ért véget? ÉS,* 2022/15., ápr. 22-i melléklet.

3 Harari, J. W. (2018): *21 lecke a 21. században*. Centrál Kiadó, Budapest.

4 Idézi Marosán Bence: *A kritikai elmélet mai lehetősége és feladata. ÉS*, 2022/15., ápr. 22-i melléklet.

5 A meritokratikus, liberális, illetve a politikai kapitalizmus fogalmakat a következő könyvből kölcsönöztem: Milanovic, B. (2021): *Egyedül a kapitalizmus. A világot uraló rendszer jövője*. Osiris kiadó, MCC Budapest

6 Konrád Gy. (2013): *Társadalomszobrászat (Előszó)*. In: Magyar B. (szerk.): *A magyar polip. A posztkommunista maffiaállam.* Noran Libro, Budapest.

7 A forgatókönyv, scenario szavakat éppen teleologikus töltetük, „fílingjük" miatt nem használom.

8 TGM-től idézi Sipos Béla: *A szellem magánkívül, ÉS,* 2022/15. szám, ápr. 22-i melléklet.

9 Idézi Kiss Viktor: *Mi múlt el, mi ért véget?¸ ÉS*, 2022/15., ápr. 22-i melléklet.